

DUONOS GIMIMAS

DAIVA VAITKEVIČIENĖ

Vilniaus universitetas

Pagarba duonai yra vienas iš senoviškų lietuvių kultūros bruožų. Duona laikoma šventa, ją numetus, buvo reikalaujama pabučiuoti. Su duonos gaminiu, laikymu ir valgymu yra susiję daugybė tikėjimų, rodančių, jog duonos šventumas turi motyvuotą sakralinį pagrindą. Duonos kepimas grindžiamas tešlos rauginimo menu ir magija. Rūgimas – tai fermentavimosi procesas, kurio metu, veikiant šilumai, valgis (duona) ar gėrimas (alus, midus) įgyja naują kulinarinę ir mitologinę kokybę. Rauginama tešla išskyla, išsipučia, arba, kaip žmonės sako, ima *gyventi* („gyvena“, „šneka“). Mitiniame plane šis „gyvenimas“ negali atsirasti be tam tikrų mitinių sąveikų, kurios tekstuose reiškiasi kaip konkrečių mitologinių būtybių tarpusavio santykiai. Kad duona „gyventų“, jai reikia suteikti gyvybę, ji turi nauja kulinarine kokybe *gimti* iš miltų. Šio straipsnio tikslas yra pasiaiškinti, kokie mitologiniai dievai dalyvauja duonos gaminyje.

Rūgimas ir Perkūnas

Tyrinėjant mitines duonos reikšmes, verta atkreipti dėmesį į pasakos „Pupos stiebu į dangų“ (AT 804A) siužetą apie Dievo duonos rūgštį: du senukai pupos stiebu užkopia į dangų, sutinka Dievą ir prašosi nakvynės. Dievas juos priima su sąlyga, kad neskins obuolių, neragaus duonos tešlos ir nevažiuos jo ratukais. Tačiau bobutei nepavyksta iškentėti viso to neišbandžius. Štai kaip jai nutinka su duona:

(...) baba niekaip negali užmigti: jai vis rūpi paragauti, ar gardi Dieva duonas rūgštele. Pristigus kuntrybes nulipe baba nuo pečiaus ir paragava dieviškas duoneles. Kaip tik ana duonų priliete, jėme tašla bėgt, jėme bėgt, e baba jų rėčkan krėst, bet nieka nepadare: visa tašla kuo gražiausiai išbėga iš rėčkos žemen. (BsPĮ II. 253)

Įdomu patyrinėti, kaip kiti du senukų išbandymai yra susiję su duonos rūgštimi. Obuoliai, augantys dangiškame Dievo sode, dėl saldžiarūgščio skonio suprantami kaip duonos rūgšties variantas, plg. „Viršų medžio rūgšti duona auga. Obuolys“ (LMD I 234/2/). Kituose šios pasakos variantuose

vietoj obuolių arba duonos gali būti *rauginti kopūstai* (LTR 1433/85/), *sūrių pečelis* (LTR 3799/57/; sūris – rauginto pieno produktas), *smetona* (LMD III 99/9/, LTR 1719/95/), *vynas* (LTR 324/4/), *medus* (LTR 4325/49/, LTR 3464/54/, plg. „Saldus – ne medus, pakabintas nelaša. Obuolys“, LTR 658/115/; „Saldi duona kai su medum“, SIS 308c).

Sudėtingiau interpretuoti trečiąjį išbandymą – Dievo ratukus. Jų dardėjimas dangumi žemėje sukelia perkūniją – bobutei įsėdus važiuoti, rateliai ima bruzdėti ir griauti (LTR 2941/62/), laksto po dangų kaip Perkūnas (LTR 1719/95/), iš po ratelių žybčioja žaibas (LTR 1038/418/) ir pilasi ugnys, o žemėj girdisi griausmas (LTR 42/73/). „Tai da ir mum kai kada girdis jos [t^obutės – D. V.] važinėjimas prieš lietų – tai vienam krašte užgirsi, tai kitam“ (KrbLRSPS, 251), „Tai iš to [važinėjimo – D. V.] yra žaibai, griautinys ir lytus“ (ŠLSA, 178).

Duonos gaminimas ir perkūnija yra susiję – manoma, jog griaudžia tuomet, kai „Dievas veža rudenį rugius namo“ (BIPLLT 478), „Dievas danguje mala miltus“ (BIPLLT 479a), „Perkūnas mala su gironomis“ (BIPLLT 437). Todėl nenuostabu, kad pasakoje kalbama ir apie Perkūno ratus, ir apie duonos rūgštį.

Perkūnas apskritai susijęs su rūgimu. Žmonių manymu, Perkūnas rūgina saldų pieną: „Perkūnas sugriovė, i pienas sugyžo tešmeny“ (LKŽ IX 833). Latviai teigia, kad „Ja svaigs piens ātri saskābst, drīzumā, sagaidāms pērkonā negaišs“ („Jeigu šviežias pienas greitai sukirpsta, greitai reikia laukti perkūnijos“, LTT 23773). Taip pat ir apsiniaukęs dangus suprantamas kaip rūgstantis, plg. „Apsiraugė visas dangus – lis ben tris dienas“ (LKŽ XI 286), „Ale iš ryto buvo gražu, tik nuo pietų ašsiraugė ir rūgsta“ (LKŽ XI 288). Perkūnui uždegus namą, „gaisrą galima užgesinti tik rūgusiu pienu ir barščių rūgštimi (rasalu)“ (BIPLLT 784). Liudvikas Adomas Jucevičius XIX a. pirmojoje pusėje rašė, jog „perkūno ugnies kitaip užgesinti negalima, kaip tik rūgusiu pienu, nes *Perkūnas* tą skanėstą labiausiai mėgsta“¹. Šis Perkūno „pomėgis“, arba Perkūno rauginamoji veikla, pažymima ir kulinarijoje – rūgęs pienas vadinamas *perkūnaine* (LKŽ IX 833): „Kai tik pavalgau aš tos perkūnainės, tuoj pilvą ima skaudėti“ (LKŽ IX 833). Tuo pačiu žodžiu vadinama ir „varškė, gaunama pakaitinus pasukas“ (LKŽ IX 833). Abiem atvejais turimas galvoje šilumos poveikis, reikalingas fermentacijai – sąlyga, būtina ir duonos tešlai pakilti. Todėl Perkūno vaidmuo gaminant duoną, alų ir rūgusio pieno produktus yra neišvengiamas. Tai liudija ir platesnio konteksto elementai, pavyzdžiui, gerai žinoma, kad ažuolas stimuliuoja rūgimą, todėl „dzieškas daro tik iš ažuolo“ (LTR 374^e/991/). „Jei duonkubilyje nėra dviejų ažuolinių šulų, tai duona nerūgsta“ (LTR 337/539/). Dėl to „duonkepę taip bobos taiso: vidų ištrina svogūnais su druska ir žaliomis ažuolų žievėmis (ima nuo jaunų ažuoliukų ir trina nuluptu šonu)“ (LTR 1657/227/). Perkūnas baltų mitologijoje neabejotinai susijęs su ažuolu – ne tik todėl, kad, Aušrinei svodbę keliant, „Perkūns pro vartus ijojo, ažuolą žalią parmušė“², bet ir todėl, kad, M. Pretorijaus duomenimis, yra tam tikras Perkūnui priklausęs ažuolas (ažuolų rūšis), kuris „turi ugnį savyje, o į tokius ažuolus, kai jie nukertami, paprastai trenkia perkūnas“, nes „šiame ažuole esanti šventa ugnis“ (MnLPG

p. 534). Tai, kad ažuolas yra ne tik trenkiamas Perkūno ugnimi, bet ir „turi ugnį savyje“, leidžia teigti, jog ažuoliniai duonkubiliai, kuriuose rauginama duona, ir ažuolinės statinės, kuriose rūgsta alus, yra dievo Perkūno ažuole esančios „šventos ugnies“ manifestacija kulinarinėje rauginimo kultūroje.

Duonos gimimas

Užminkyta duona po kurio laiko ima rūgti – kilti, pūstis, t. y. *gyventi*. Gyvenimas yra tęstinis vyksmas, procesas, prasidedantis inchoatyviniu įvykiu – gimimu. Duonos minklė, arba rūgštis, įsivaizduojama kaip gemalas – tai rodo mįslė, kurioje kiaušinio trynys ir baltymas koduojami kaip duonos raugas, rūgštis: „Vienoj dėckelėj dvi rūgštys“ (LTt 5 6102). Tą pačią prasmę turi ir kito rauginto produkto – alaus įsivaizdavimas: „Vienoj bačkelėj dvejopas alus. Kiaušinis“ (LTt 5 6099). Vadinasi, rūgštis suprantama kaip gyvybinis pradas, o rūgimas – kaip gyvybės formavimasis. Todėl *užraugti* lietuvių kalboje reiškia ne tik „sutaisyti rūgtį“, bet ir „pradėti (kūdiki)“ („Du vaikus turi, ale ir trečias jau užraugtas“ (LKŽ XI 288). Todėl veiksmožodis *raugti* įgyja abstrakčią pradžios, kilmės, atsiradimo reikšmę, plg. „Eina ir eina – tai iš kur jų prasiraugia?!“ (LKŽ XI 287) Tačiau senoji figūratyvinė reikšmė fiksuojama ir tikėjimuose, pavyzdžiui, duonkubilis siejamas su vaiko gimimu: „Jei duoną kepa ir neišneša duonkepės ir ližės, tai niekas nepavadins kūmuos arba bobutes“ (LTR 265/260³⁶/), „Pakepus duoną skubėdavo kiekvienas nešt diešką padėt į vietą, nes tą pirmiausia paprašys kūmystose“ (LTR 374^e/991/). Iš tos pačios semantinės aplinkos kilęs ir šmaikštavimas, plg.: „Duok dieve rūgštį, o mergai berniūkštį!“ (LKŽ XI 901) arba vedybinės prognozės – „Kuriam merginai užminkyta duona greitai kyla, ta greitai eis už vyro, o kuriam ne, tai ilgai neis“ (LTT 18235).

Duonos rūgimas yra mitinė gyvybės formavimosi istorija. Žinant, kokią vaidmenį šioje istorijoje turi Perkūnas, tuo įdomiau šia proga prisiminti Žemynėlę, kuri „duoda ir išlaiko gyvybę žmogui ir gyvuliui, ir visiems gyviesiems padarams, užtat jie visose savo apeigose visada pirmiausia ją pagerbia. Ar kas gimsta, ar į naują luomą stoja, ar ūkininkui kumeliukas atsiranda, visur ir visada pirmiausia turi būti pagarbinta Žemynėlė, užtat, kad ji visiems gyvybę duoda ir išlaiko“³ (MnLPG p. 577). Žemė yra suprantama kaip motina – „Žeme, motina mano, aš iš tavęs esu, tu mane šeri, tu mane nešioji, tu mane po smerčio pakavosi“⁴. Žemė *maintina* žmogų, augindama duoną (javus), todėl motinos sąvoka perkeliama ir duonai: „Ruginė duonutė – mūsų motutė“ (LTR 1257/414/). Taip pat manoma, kad Žemynėlė daro žemę derlinga (MnLPG p. 544), tai yra nuo šios deivės priklauso žemės vaisingumo galios.

Per duoną pasireiškia žmogaus ir žemės ryšys – tai liudija formulė: „Duok žemei, ir žemė tau duos“ (RSK 43). Tai susiję su duonos aukojimu ir todėl įskaitoma tik apeiginėje perspektyvoje, plg. „Rugius prapjovus, pirmą saują [sukirtus], reikia žemėn užkasti duonos ir sakyti: „Žemele, tu man davei, tai ir aš tau duodu“ (BILŽPT 2707). Priežodžiuose taip pat teigiama: „Duona ir auksas po velėna“ (LTR 4119/28/).

Toks yra žemės ir duonos ryšys. Prie to derinant Perkūno vaidmenį, atsimintina, kad indoeuropiečių mitologijoje žemė dažnai laikoma dangaus dievo žmona, ir jie sudaro dievišką porą, pavyzdžiui, indų dangaus dievas *Dyauspitar* (arba *Pardžanja*) ir žemės deivė *Prithivi*, graikų *Uranos* ir *Gaea*, germanų *Njördr* ir *Nertus* bei pan.⁵

Perkūnas, ypač pirmasis, lietuvių dažnai suprantamas kaip žemės vaisintojas, todėl, pavyzdžiui, „Seniau, kai pirmą kartą užgriaudžia, tai moteris, kur tuo laiku buvo, toj vietoj ir pasivoliiodavo, tai ropės dera“ (BIPLLT 1013). Šiuo atveju Perkūno, moterų lietimosi prie žemės ir derėjimo sąryšis yra akivaizdus. Manoma, kad „jei dažnai griaudžia, bus derlingi metai“ (BIPLLT 1064), arba, kaip Mažojoje Lietuvoje užrašė V. Kalvaitis, „Juo Tėtis padangėmis dardis, juo mums javeliai užderis“ (BIPLLT 1055a). Tad Žemynos (žemės) ir Perkūno (dangaus) susitikimas *šventos* duonos gamini-mo aplinkoje nėra stebinantis, juo labiau kad kalbama apie naujai – nebe javų, o duonos pavidalu – gimstančią būtybę, kurios gimimas savo ruožtu užkliudo įvairias su gimimu, vestuvėmis ir vaisingumu susijusias temas.

Raugas

Norint pagaminti duoną, būtinas dar vienas komponentas – raugas, arba rūgštis, be kurio duona nerūgsta. Raugas, kaip apibrėžia Lietuvių kalbos žodynas, „tešla, paliekama kitam maišymui užrauginti“ (LKŽ XI 280): „Raugo biški padarai duonai“ (LKŽ XI 281), „Su rūgščia duona inrūgsta“ (LKŽ XI 901). Raugas yra privačioje – namų dispozicijoje, kadangi – „Kas namai – tai dūmai, kas gaspadinė – tai rūgštis“ (LKŽ XI 901). *Duonos rūgštį pakeisti* reiškia apsigyventi naujoj vietoj (LKŽ II 613). Apie daug patyrusį sakoma – ne vieno pečiaus duoną valgęs (LKŽ II 613).

Duoną pavojinga išnešti iš namų, skolinti, kadangi skolinant galima netekti ir namams priklausančios rūgšties – kai šeimininkei neišrūgsta tinkamai užraugta duona su gira, sakoma: „Pasiskolino duonos, išnešė iš namų ir rūgštį“ (LTR 3853/336/). Dėl to, „Kai skolini, kad duonos bakaną, tai reikia prariektas duot, ba rūgštį atiduosi“ (LTR 1724/126/). Tad duonos raugas, laikomas duonkubilyje, priklauso pagrindiniam pastoviam namų inventoriui, taip pat kaip židiny (krosnis), šulinys, krikštasuolė, slenkstis, girnos ir t. t. Šie daiktai ir vietos pasižymi išskirtiniu sakraliniu statusu, kadangi čia atitekėjusi marti – naujas namų žmogus – dėdavo dovanas, plg. „Marti, kai eina pirmą kartą vandens, ant šulinio padeda ar juostų, ar žiedų, ar saldinių. Ir pečių taip pat apjuosia. Blynus kepant turėjo dzieškų apdengt. Kad marti pirmutinių duonų kepdavo, tai turėdavo savo skariniu apdengt“ (LTR 3800/141/). Duona, arba jos rūgštis, yra vienas iš svarbiausių socialinių testų priimant į namus naują šeimos narį: „Kol nauja šeiminkė nėra kepusi duonos, ji tebėra svečias. Tik iškepus pirmąją duoną ji tampa tų namų žmogumi“ (LTR 1454/53/).

Duonos rūgštis, kaip privati namų nuosavybė, yra kartu ir „giminės rūgštis“ – tai aprašė A. J. Greimas, komentuodamas vestuvinį „marčios

rūgštis" (t. y. duonos kepalas ir statinaitės alaus) pervežimą į naują šeimą – taip, duonos kepalui „tarpininkaujant, marčios rūgštis išsilieja į bendrą giminės „rūgštį“⁶. Lietuvių kalboje rūgštis reiškia ir „giminė, prigimtis, pobūdis“: „Ji yra tos pačios rūgštis“, „Ana tos pačios rūgštis ant būdo adistar kaip josios motina“ (LKŽ XI 902). Duonos rūgštis (raugas), kaip paveldima nuosavybė, įgyja abstrakčią paveldimo būdo reikšmę, plg. „Gyvą iš tėvulio raugą paveldėjo“ (LKŽ XI 281). Antra vertus, duonos rūgštis kokybė charakterizuoja šeimos laimę, pavyzdžiui, „Jei pyragas susmenga, tai šeimoje nelaimė“ (LTR 780/109/), „Kai pas šeimninę genda kepanos duonos rūgštis ir skonis darosi blogas, nors miltai buvo geri ir gerai buvo duona užraugta, tatau ženklina, kad tuose namuose bus kokia nelaimė, didelis nuostolis ir nemalonumai. Kada rūgštis vėl pasitaiso, tai vėl visos bėdos tuos namus aplenkia“ (LTR 1277/112/); „Kai pas šeimninę darosi dar geresnė duonos rūgštis, tai sakoma, kad namuose bus koks džiaugsmas ar pasisekimas, malonumai“ (LTR 1277/116/). Be to, rūgštis parodo ir dorumą: „Jei jos [marčios – D. V.] kepimo duona, kopūstų zupė ir burokų zupė turi gerą rūgštį, tai marti mergaudama buvo dora (...)“ (LTR 2019/140/). Tad raugas (rūgštis) reprezentuoja šeimos, giminės padėtį – jos laimę ir dorą. Taip pat raugas gali reikšti ir išmintį, protą. Pavyzdžiui, sakoma: „Duok, dieve, žmogų su tolku [nuovoka, protu – D. V.], o diešką su rūgščia“ (LKŽ XI 902). Kaip rodo Lietuvių kalbos žodynas, raugas ir rūgštis iš tiesų turi reikšmę „protas“, plg. „Visai negražu taip daryti, reikia turėti raugą“ (LKŽ XI 280), „Bene tau trūkst rūgščio, kad tu teip kalbi?“ (LKŽ XI 902). Žmogaus raugas, arba protas, kaupiasi galvoje („Par daug raugo, matyt, galvo[je] tur“, LKŽ XI 280). Todėl nenuostabu, kad rūgštumą lietuvis gali jausti kaktoje – ką nors labai rūgštaus suvalgius sakoma: „Visą giminę į kaktą sutraukė“ (LKŽ XIV 713). Giminė, kurią vienija bendras raugas (bendra kilmė), veikia prigimtinių charakterių, lokalizuojamą kaktoje. Rūgštis ir konkrečiaja, ir abstrakčiaja prasme reprezentuoja giminystės ryšių patvarumą. Mitologiniu požiūriu teigtina, kad duonos tešlos raugas, gimstantis Perkūno ir Žemynos – dievų, išreiškiančių fundamentaliuosius mitologinius principus – sąveikoje, yra privati – lokalinė namų dievybė, priklausanti žemesnės hierarchijos „namų dievų“ kategorijai. Tokius namų dievus, anot M. Pretorijaus, „galėjo pagerbti kiekvienas namų šeimnininkas su šeiminykščiais savo name; jis neturėjo teisės važiuoti jų garbinti į kitą vietą“ (MnLPG p. 541). Vienas iš tokių „namuose garbinamų“ dievų yra M. Pretorijaus minimas „Raugupatis – dievas, padedąs rūgimui, kad alus gerai vaikšiotų, tešla gerai rūgtų“ (MnLPG p. 545) arba M. Strijkovskio „Rūgščių ir raugintų patiekalų dievas Ruguczis“ (MnLPG p. 270). Tai bendras raugintų produktų – visų pirma duonos ir alaus – dievas. Jo lokalinis sakralumas betgi netrukdo tuo pačiu metu reikštis suvereniam Perkūno ir Žemynos dieviškumui – šie svarbūs dievai, reprezentuojantys mitinius *ugnies* ir *žemės* principus, kuria ir palaiko namų dievybės Raugupačio gyvybę.

¹ *Adomas Liudvikas Jucevičius*. Raštai. Red. komisija: J. Lebedys, M. Lukšienė, Z. Slaviūnas. V., 1959, p. 166.

² *Liudvikas Réza*. Lietuvių liaudies dainos, t. 1. V., 1958, p. 221.

³ Vertė E. Kraštinaitis.

⁴ *Jonas Balys*. Lietuvių liaudies pasaulėjauta tikėjimų ir papročių šviesoje. Chicago, 1966, p. 12.

⁵ Ten pat.

⁶ *Algirdas Julius Greimas*. Tautos atminties beiėškant: Apie dievus ir žmones. V. – Chicago, 1990, p. 432 – 433.

THE BIRTH OF BREAD

DAIVA VAITKEVIČIENĖ

Summary

In old Lithuanian culture bread possessed sacred value. On baking it, mythologic gods, Perkūnas, Žemyna, Raugupatis, who were believed to be participating in this mythic process, were applied to. The mythic power of Perkūnas subjects a perfect rise of the dough- it is this god who influences bread fermentation. The word *raugti* in the Lithuanian language does not only have the meaning *sutaisyti rūgštį* (to make a dough) but also *pradėti kūdikį* (to start a baby). This feature allows to draw the similarity between the process of bread preparation and its baking to child birth: bread is born from the mythical union of Perkūnas and Žemyna.